

CULTE ȘI ZEITĂȚI ÎN MOESIA INFERIOR. 2. HERMES – EVIDENȚA NUMISMATICĂ*

Mihaela IACOB

Unul dintre subiectele cele mai interesante legate de iconografia monetară îl constituie reprezentările de pe monedele imperiale grecești¹. Figurând credințe, tradiții și istorie locală, aceste „documente” – încă insuficient exploatate – ne oferă, dincolo de aspectele artistic, istoric și economic, una din cheile înțelegerii civilizației greco-romane de la Pontul Euxin.

Ne vom ocupa în continuare de Hermes, zeitate figurată pe monedele atelierelor din Moesia Inferior, atât în perioada autonomă, cât și în cea imperială.

Divinitate eclectică, rezultată din suprapunerea mai multor divinități grecești arhaice, Hermes are o sumă de atribuții mergând spre cele mai diferite domenii, îndeplinind funcții uneori paradoxale: zeu al puterilor generatoare bărbătești, dar și mesager al zeilor din Olimp, zeu pastoral, ocrotitor al turmelor și cirezilor, dar și călăuză a sufletelor către Hades, protector al călătorilor și paznic sacru al drumurilor și porților de acces, zeu al comerțului, al iscusinței, dar și al hoției, protector al tineretului și al atleților, zeu civilizator – inventator al lirei, al flautului și, ulterior, după identificarea sa cu zeul egiptean al științei și magiei – Thot, zeu sapiențial (*Hermes Trismegistos*), zeu al cunoașterii secretelor divine, al educației, legislator, astronom și astrolog, ocrotitor al scrisului și patron al medicinei. Sărbătorilre ce-i erau consacrate – *Hermaia* – erau în strânsă legătură cu aceste ultime atribuții ale zeului. Potrivit mitului său biografic Hermes era fiul lui Zeus și al Pleiadei Maia, născut într-o peșteră din Arcadia; încă de copil e autorul unor năzdrăvănii – fură, în scutece fiind, boii fratelui său Apollo, îi ia lui Zeus sceptrul, lui Poseidon tridentul, lui Apollo arcul și săgețile de aur, lui Ares spada, apoi confecționează lira dintr-o carapace de broască țestoasă și cu aceasta îl tentează pe Apollo în schimbul vacilor furate, inventează flautul pentru a-și însoți pășunatul vitelor cu cântecul lui².

Romanii aveau ei înșiși un zeu al comerțului, de origine etruscă – *Mercurius* – căruia îi ridicaseră încă în 495 a.Chr. un templu la poalele Aventinului. Ulterior se

---

¹O bibliografie a principalelor teme iconografice în lucrarea noastră din Pontica 33-34 (2000-2001) p. 355 - 356

²Chevalier, Cheerbrant 1995, s.v. *Hermes*, 123 – 125; Lăzărescu 1968, s.v. *Hermes*, 168; Devambez 1970, s.v. *Hermes*, 27; Kernbach 1989, s.v. *Hermes*, 222; Avram 1996, s.v. *Hermes*, 230.

constată o accentuată asimilare a acestuia – până la similitudine iconografică – cu zeul grec, de la care împrumută noi atribuții: protector al călătoriilor, drumurilor și răspânțiilor, salvator al casei, și noi epitete – *Custos, Conservator, Fatalis*³.

Cu atribuții și funcții atât de diverse, patron al unor activități esențiale în desfășurarea vieții cotidiene: negoț, creșterea animalelor, gimnastică, educație etc. Hermes a fost adorat și onorat cu inscripții și reprezentări plastice (statuaria, bronzuri figurate, teracote, reliefuri) de cetățile grecești de pe litoralul pontic. Astfel la Histria îi sunt dedicate în perioada elenistică două inscripții în calitatea sa de *Hermes Agoraios* – zeu al comerțului⁴. În aceeași calitate – sau poate mai degrabă în aceea de protector al constituției democratice – i se adresează o inscripție callatiană din sec. II a.Chr. unde zeul este asociat cu Themis și Afrodita, toți trei cu atributele de *Agoreios*, respectiv *Agoreia*⁵.

La calitatea sa de protector al educației și gimnasticii trimite un document histrian din aceeași perioadă cu decretul callatian – o dedicație a asociației tinerilor gimnaziarhi histrieni, în legătură cu *Hermaia*, sărbătorile lui Hermes, eveniment de referință în viața cetății⁶. În epoca romană Hermes e adorat în special în mediul urban, statuete și reliefuri cu reprezentarea zeului fiind cunoscute la Durostorum⁷, Izvoarele⁸, Tomis⁹, Novae¹⁰, Tolbuhin¹¹.

Imaginea clasică, chintesență a atribuțiilor sale, e aceea a unui zeu tânăr, atlet, nud, ținând punga și caduceul – bagheta magică primită în dar de la Apollo, la care se adaugă punga, hlamida, sandalele înaripate și, alteori, atribute precum cocoșul, berbecul, broasca țestoasă, acestea din urmă accentuând una sau alta dintre „funcțiile” zeului.

Vom urmări în continuare iconografia monetară a lui Hermes, cronologic, dar și de la simplu la complex, de la imaginea clasică la reprezentările eclecticice, uneori „alterate” de împrumuturi de la alte divinități.

1. Monetăria autonomă

Carierea iconografică a lui Hermes începe în perioada finală a monetăriei autonome în toate cele cinci ateliere ale orașelor grecești vest-pontice: la sf. sec. II și în prima parte a sec. I a.Chr. la Histria¹², între sec. II și primele trei decenii ale sec. I a.Chr.¹³ la Callatis, *grosso modo* la sf. sec. III – mijlocul sec. I a.Chr. la Tomis¹⁴, la sf. sec. II – începutul sec. I a.Chr. la Odessos¹⁵ și cca 120 – 110 a.Chr. la Tyras. La Dionysopolis reprezentările cu Hermes lipsesc.

³Sanie 1982, s.v. *Mercurius*, 485; Avram 2000, s.v. *Mercurius*, 49 – 50.

⁴ISM I, 175 și 176.

⁵Pippidi 1969, 83 – 84, 90.

⁶ISM I, 159.

⁷Georgiev, Donevski 1980, 120, nr. 2; Culică, Mușețeanu 1979, 447, nr. 3, fig. 2/a, b.

⁸Culică, Mușețeanu 1979, 446 – 447, nr. 2, 4, fig. 1/c, d.

⁹Canarache *et alii*, 1963, 38 – 39, nr. 5, figl. 17 și 18, Barbu 1965, 391 – 393, nr. 5, 6, 7; Irimia 1966, 14 – 18, nr. 6, 7, 8.

¹⁰Ognenova-Marinova 1975, nr. 120, fig. 120.

¹¹Vasilcin 1980, 116 – 117, nr. 2.

¹²Sutzu 1915, 161; Preda 1958, 113.

¹³Preda 1998, 76.

¹⁴Regling 1910, 600; Preda 1998, 83.

¹⁵Pick 1910, 525.

Hermes este reprezentat pe avers în forma *cap cu petasos, spre dreapta* – la Histria¹⁶ și Callatis¹⁷, cu *adăugarea caduceului pe revers*, singur – la o emisiune histriană¹⁸ (Pl.I, fig. 1), la una callatiană¹⁹(Pl.I, fig. 4) și la alte câteva emisiuni tomitane²⁰ – sau împreună cu măciuca lui Hercules – pe o piesă de la Callatis²¹ și cu bonetele Dioscurilor – la Tomis²². Există și alte elemente de individualitate în cadrul fiecărui atelier. Astfel emisiunile tomitane prezintă un tip propriu de *petasos – scund cu borul lat* (Pl.I, fig. 2), *uneori cu nod*, în timp ce gravorii pieselor odessitane adaugă *caduceul în spatele capului zeului pe avers*, „eliberând” reversul pentru alte reprezentări (e.g. cornul abundenței).

Se poate observa că toate emisiunile autonome trimit, în primul rând, la calitatea lui Hermes de mesager al zeilor. Prezența caduceului pe revers sau pe avers, alături de zeu, are sensuri mult mai profunde, dar și ambigui; „confectionat” dintr-o baghetă în jurul căreia se încolăcesc doi șerpi, dar în direcții opuse, simbol el însuși al „armoniei tendințelor opuse în jurul axei lumii”, al fertilității, „al principiilor contrare care trebuie să se unifice”, al „călătoriei” din lumea cunoscută către cea necunoscută²³, acest atribut îi conferă zeului complexitate și „legitimitate”.

2. Monetăria pseudo-aotonomă

La nivelul monetăriei pseudo-autonome se observă o diversificare a iconografiei monetare.

I. Imaginea de pe monedele autonome – *cap cu petasos pe avers și caduceu pe revers* apare și pe o emisiune tomitană²⁴, diferența constând în forma *petasos-ului*, de această dată strâmt și ajustat. Alte două emisiuni tomitane prezintă variante la acest tip: caduceul devine înaripat (*var. I a*)²⁵ și se adaugă veșmântul pe avers (*var. I b*)²⁶.

II. *Bustul lui Hermes cu veșmânt*, combinat cu reprezentarea caduceului înaripat pe revers, apare în două variante în iconografia pseudo-autonomă tomitană:

1. *fără petasos, cu capul înaripat*²⁷;

2. *cu petasos ascuțit, veșmânt și caduceu pe grumaz*²⁸.

III. Într-un singur caz – tot o emisiune tomitană – *bustul lui Hermes cu petasos și veșmânt* apare pe revers, în timp ce pe avers figurează bustul lui Herakles²⁹.

IV. Reprezentarea clasică *Hermes nud, în picioare spre stânga, cu punga, hlamida și caduceul* se regăsește pe reversul unei emisiuni histriene care îl figurează pe

¹⁶ Sutz 1915, nr. 10; Preda 1958, nr. 2; Preda 1958, nr. 3 – 4.

¹⁷ Pick 253; Sutz 1915, nr. 1; Sutz 1912 – 1913, nr. 9.

¹⁸ Preda 1958, nr. 3 – 4.

¹⁹ Pick 253.

²⁰ Regling 2425, 2428 – 2430, 2434, 2426 – 2427, 2431 – 2433, 2435 - 2436.

²¹ Sutz 1912 – 1913, nr. 6.

²² Regling 2436.

²³ Chevalier, Gheerbrant 1995, 219 – 221, s.v. caduceu.

²⁴ Regling 2537.

²⁵ Regling 2533

²⁶ Regling 2532.

²⁷ Regling 2531, 2535 – 2536.

²⁸ Regling 2534.

²⁹ Regling 2546.

avers pe eroul fondator *Istros*³⁰ (Pl.I, fig. 5) și pe două emisiuni tomitane, una prezentându-l pe avers pe Herakles³¹, a doua pe eroul fondator *Tomos*³².

V. Un ultim tip pseudo-autonom apare la Callatis: pe reversul unei piese cu eroul fondator (*ctistes*) Herakles, *Hermes nud, cu punga și caduceul înaripat călărește un berbec*³³.

Asistăm, și de această dată, la o varietate de reprezentări – pe care noi le-am grupat în cinci tipuri, două dintre acestea cu variante. Dintre ateliere doar cel de la Odessos nu bate monede pseudo-autonome (fără efigie imperială) cu reprezentarea lui Hermes. Avem și câteva „inovații” în reprezentarea zeului. Astfel prin figurarea aripilor la capul zeului și/sau la caduceu se întărește percepția lui Hermes ca mesager al zeilor și capacitatea acestuia de deplasare rapidă. Tipul IV adaugă la recuzita zeului *punga*, recunoscându-i-se acestuia calitatea de patron al negoțului. Într-un singur caz Hermes este prezentat alături de berbec, dar nu în ipostaza de *Kriophoros*, cum îl vedem pe statueta de bronz de la Boston³⁴, ci invers, purtat de berbec. Ideea rămâne credem aceeași – Hermes este considerat în continuare protector al turmelor și al animalelor.

3. Monetăria imperială grecească (cu efigie imperială)

La nivelul monetăriei imperiale grecești cu efigie imperială asistăm la o „abandonare” a reprezentărilor cu Hermes de către atelierele din Istros și Callatis; singurul consecvent în figurarea lui Hermes rămâne Tomis-ul, aceasta probabil și în legătură cu rolul economic, în special comercial, dobândit în epoca romană de Metropola Pontului Stâng. Oarecum ciudată este revenirea imaginilor cu Hermes între tipurile iconografice ale atelierului odessitan abia în timpul domniei împăraților Gordianus III și Tranquillina.

Atelierele monetare din orașele romane nou întemeiate – Nicopolis ad Istrum și Marcianopolis vor adopta în vremea lui Septimius Severus ca temă iconografică reprezentarea lui Hermes și vor dezvolta tipuri noi, unele în legătură probabil cu reprezentări sculpturale.

I. Tipul cel mai răspândit și, cronologic, cel mai timpuriu – atestat încă pe monedele bătute în vremea lui Tiberius de atelierul tomitan³⁵, figurat și pe monedele pseudo-autonome (*Tip IV*) e cel considerat clasic: *Hermes nud, în picioare spre stânga, cu punga, hlamida și caduceul* (Pl. I, fig. 6,7). Îl găsim pe monedele tomitane în vremea împăraților Marcus Aurelius³⁶, Iulia Domna³⁷, Elagabalus³⁸, Iulia Maesa³⁹, Cornelia Paula⁴⁰, Severus Alexander⁴¹, Maximus⁴², pe cele bătute la

³⁰ Knechtel 1915, nr. 1.

³¹ Regling 2544 – 2545.

³² Regling 2554.

³³ Pick 253.

³⁴ Devambez 1970, fig. de la p. 273.

³⁵ Mušmov 1912, nr. 1787.

³⁶ Regling 2643 – 2647.

³⁷ Regling 2819 – 2821.

³⁸ Regling 3066.

³⁹ Sutz 1912 – 1913, nr. 104.

⁴⁰ Regling 3142 – 3143.

⁴¹ Regling 3173 – 3174.

⁴² Preda 1968, nr. 59.

Nicopolis ad Istrum pentru Septimius Severus⁴³, Caracalla⁴⁴, Macrinus⁴⁵, Diadumenianus⁴⁶, Elagabalus⁴⁷, Severus Alexander⁴⁸, Gordianus III⁴⁹ și pe emisiunile marcianopolitane de vreme Macrinus și Diadumenianus⁵⁰, Elagabalus și Iulia Maesa⁵¹, Severus Alexander⁵², Gordianus III⁵³, Gordianus III și Sarapis⁵⁴. Nu lipsesc nici variantele. La câteva emisiuni ieșite din atelierul de la Marcianopolis, ce poartă efițiile împăraților Elagabalus⁵⁵, Elagabalus și Iulia Maesa⁵⁶, Philippus II și Otacilia⁵⁷ *caduceul este înlocuit cu bagheta simplă (var. 1)*. Sunt o serie de emisiuni la care zeul este reprezentat *fără manta (var. 2)*: la Odessos în timpul lui Gordianus III⁵⁸, la Nicopolis ad Istrum în vremea lui Septimius Severus⁵⁹ și a lui Geta⁶⁰, la Marcianopolis sub Philippus II⁶¹. Alteori zeul *fără manta* își schimbă sensul deplasării, *spre dreapta* – cum este cazul unei reprezentări de pe o emisiune tomitană de vreme Marcus Aurelius⁶² (*var. 3*) sau *se deplasează spre dreapta și renunță la pungă, mâna dreaptă fiind ridicată (var. 4)* așa cum apare tot pe o monedă Marcus Aurelius bătută în atelierul tomitan⁶³. Sugestia de mobilitate extraordinară a zeului e accentuată de *adăugarea*, la reprezentarea lui Hermes, a *sandalelor înaripate (var. 5)* în cazul câtorva piese tomitane bătute pentru Caracalla⁶⁴, Elagabalus⁶⁵ și Maximinus⁶⁶, iar rolul psihopomp de prezența unei stele pe care zeul își sprijină brațul, așa cum îl vedem pe o piesă emisă de atelierul din Marcianopolis pentru Elagabalus și Iulia Maesa⁶⁷. Tipul acesta, cu variante, îl găsim bine reprezentat la nivelul monetăriei imperiale grecești la Deultum – în vremea Iuliei Mamaea⁶⁸, Hadrianopolis sub Gordianus III⁶⁹, Pautalia pentru

⁴³ Pick 1302 – 1303, 1373 - 1374.

⁴⁴ Pick 1493 – 1494, 1520 – 1521, 1547.

⁴⁵ Pick 1748 – 1751.

⁴⁶ Pick 1803 – 1804.

⁴⁷ Pick 1927, 2021.

⁴⁸ Pick 2039*.

⁴⁹ Pick 2058.

⁵⁰ Pick 740 – 744.

⁵¹ Pick 975.

⁵² Pick 987, 1025.

⁵³ Pick 1108.

⁵⁴ Pick 1144 – 1145.

⁵⁵ Pick 826 – 827, 884 – 886.

⁵⁶ Pick 950.

⁵⁷ Pick 1202.

⁵⁸ Pick 2345, 2387*.

⁵⁹ Pick 1375, 1274*.

⁶⁰ Pick 1640.

⁶¹ Pick 1208.

⁶² Poenaru Bordea, Nicolae 1983 – 1985, nr. 30.

⁶³ Regling 2642.

⁶⁴ Regling 2862

⁶⁵ Regling 3065, 3067.

⁶⁶ Regling 3318.

⁶⁷ Pick 976.

⁶⁸ Poole, nr. 9.

⁶⁹ Poole, nr. 32.

Caracalla⁷⁰, Phillippopolis pentru Crispina⁷¹, Serdica în vremea împăraților Marcus Aurelius⁷², Septimius Severus⁷³, Caracalla⁷⁴, Geta⁷⁵, Anchialus pentru Gordianus III și Tranquillina⁷⁶, Amastris sub Antoninus Pius⁷⁷, Bythinium pentru Iulia Domna⁷⁸, Nicomedia pentru Tranquillina⁷⁹, Prousa ad Olympon de vreme Septimius Severus și Philippus II⁸⁰ și totodată e figurat pe statuetele de bronz de la Durostorum⁸¹ (Pl. I, fig. 9) și Tomis⁸² (Pl. I, fig. 11).

II. Într-un tip separat am grupat emisiunile care îl figurează pe Hermes în forma clasică, ca la tipul precedent, dar la care apar acolii sau simboluri. Într-un singur caz, o piesă tomitană de la Marcus Aurelius⁸³, alături de Hermes găsim *pantera* (*var. 1*), reprezentare oarecum insolită pe care nu o putem explica decât ca fiind o contaminare cu reprezentarea lui Dionysos, știut fiind că aceasta apare ca acolit al zeului vinului⁸⁴.

O altă piesă, din aceeași perioadă și din același atelier⁸⁵, figurează o pasăre alături de Hermes (*var. 2*), reprezentare menită poate să întărească rolul acestuia de mesager al zeilor – pasărea reprezentând ea însăși, în opinia lui Plutarh un „mesager al zeilor”⁸⁶ – dar și funcția augurală, cunoscută fiind aplecarea antichității greco-romane către ornitomacie (divinație prin cercetarea zborului și a tipetelor păsărilor).

În ipostaza de *Kriophoros* (*var. 3*) îl găsim pe Hermes într-un singur caz – o emisiune nicopolitană de vreme Septimius Severus⁸⁷. Varianta aceasta este figurată și pe monedele emise de atelierul de la Anchialus în perioada lui Caracalla⁸⁸ și de cel de la Pergamon pentru Hadrianus⁸⁹.

Din perioada lui Septimius Severus avem o piesă tomitană pe care alături de zeu este reprezentat *alunul*⁹⁰ (*var. 4*). Este pentru prima dată când găsim o astfel de asociere. Alunul, considerat arbore sacru cu proprietăți miraculoase în mitologia nordică, este, de regulă, legat de lumea de dincolo, dar și de unele divinități uraniene sau htoniene și apare ca atribut al zeului germanic Thor⁹¹. În

⁷⁰ Poole, nr. 36.

⁷¹ Poole, nr. 24.

⁷² Mušmov 1926, nr. 10.

⁷³ Mušmov 1926, nr. 40 – 65.

⁷⁴ Poole, nr. 9; Mušmov 1926, nr. 113, 411 - 420.

⁷⁵ Mušmov, nr. 495.

⁷⁶ Strack, nr. 664.

⁷⁷ Wroth, nr. 20.

⁷⁸ Wroth, nr. 7.

⁷⁹ Wroth, nr. 64.

⁸⁰ Wroth, nr. 16.

⁸¹ Georgiev, Donevski 1980, 120, nr. 2; Culică, Muștețeanu 1979, 447, nr. 3, fig. 2/a, b.

⁸² Barbu 1965, 391 – 393, nr. 5, 6, 7; Irimia 1966, 14 – 18, nr. 6, 7, 8.

⁸³ Preda 1973, nr. 783.

⁸⁴ Vezi și Clebert 1995, *s.v.* pantera.

⁸⁵ Poenaru Bordea, Nicolae 1983 – 1985, nr. 29.

⁸⁶ apud Clebert 1995, *s.v.* pasărea

⁸⁷ Pick 1305.

⁸⁸ Strack, nr. 516.

⁸⁹ Voegtli, nr. 382.

⁹⁰ Regling 2743.

⁹¹ Evsaevev 1997, *s.v.* alun, 24.

ce măsură această reprezentare e una întâmplătoare sau e rezultatul contaminării cu alte divinități, de natură să accentueze una dintre multele funcții ale lui Hermes, nu putem să precizăm încă.

Cel mai adesea însă alături de Hermes apare *cocoșul* (var. 5). Simbol solar, consacrat zeilor solari și ai lunii, dar și cu rol psihopomp, el urmând să anunțe și să conducă pe lumea cealaltă sufletul celui decedat – cocoșul întărește astfel una dintre atribuțiile lui Hermes. (Pl. I, fig. 8). Găsim acest tip între modelele iconografice nicopolitane în timpul împăraților Septimius Severus⁹², Caracalla⁹³, Macrinus⁹⁴ și Elagabalus⁹⁵, pe monedele marcianopolitane cu efigile împăraților Elagabalus și Iulia Soaemis⁹⁶ și Severus Alexander⁹⁷. Pe unele dintre emisiunile în care e prezent cocoșul apar variante în figurarea zeului, la capitolul vestimentar – *zeul are petasos, dar îi lipsește mantaua* (var. 5 a) – pe o piesă nicopolitană de la Septimius Severus⁹⁸ sau *este încălțat cu sandale* (var. 5 b) – pe emisiuni tomitane de vreme Caracalla⁹⁹, Elagaballus¹⁰⁰ și Severus Alexander¹⁰¹ și pe e emisiune nicopolitană de la Macrinus. Hermes este *însoțit de cocoș, dar și de berbec* pe două emisiuni din vremea lui Gallienus de la Serdica¹⁰², ipostază în care apare și pe relief din tezaurul de sculpturi de la Tomis¹⁰³ (Pl. I, fig. 10).

III. *Hermes nud cu piciorul drept așezat pe o stâncă* (Pl. II, fig. 2) apare în trei variante. În primul caz – o monedă bătută în atelierul din Marcianopolis pentru Elagabalus și Iulia Maesa¹⁰⁴ – *zeul este înclinat spre stânga și are brațele aduse pe piciorul drept, iar caduceul stă liber în față* (var. 1); în al doilea caz *zeul are sandale înaripate, ține caduceul sprijinit pe genunchiul drept și brațul stâng cu hlamida la spate* (var. 2) – emisiuni nicopolitane pentru Macrinus¹⁰⁵ și Diadumenianus¹⁰⁶, iar în ultimul caz *zeul ține punga în mâna stângă* – pe o piesă de vreme Gordianus de la Nicopolis ad Istrum¹⁰⁷.

IV. În tipul următor am grupat emisiunile care îl figurează pe zeu *nud, văzut din spate, cu picioarele ușor aduse unul peste altul, cu hlamida pe umărul drept și caduceul în mâna stângă și stelă în față*, (Pl. II, fig. 3) emisiuni marcianopolitane din vremea împăraților Caracalla¹⁰⁸, Macrinus și Diadumenianus¹⁰⁹, Gordian III¹¹⁰. Pe o

⁹² Pick 1265, 1304, 1341.

⁹³ Pick 1522, 1548.

⁹⁴ Pick 1680, 1692 - 1693.

⁹⁵ Pick 1747, 1927*.

⁹⁶ Pick 980.

⁹⁷ Pick 988, 1045.

⁹⁸ Pick 1376.

⁹⁹ Knechtel 1915, nr. 15.

¹⁰⁰ Pick 3068, 3068 a, 3069

¹⁰¹ Pick 3175 – 3176.

¹⁰² Mušmov 1926, nr. 526 – 527.

¹⁰³ Canarache *et alii*, 1963, 38 – 39, nr. 5, fig. 17 și 18.

¹⁰⁴ Pick 951.

¹⁰⁵ Pick 1753.

¹⁰⁶ Pick 1849.

¹⁰⁷ Pick 2056 – 2057.

¹⁰⁸ Pick 637.

¹⁰⁹ Pick 739.

¹¹⁰ Pick 1146.

piesă nicopolitană din timpul lui Elagabalus¹¹¹ *caduceul este înlocuit cu bagheta simplă, iar stela cu un altar înalt (var.1)*, iar pe o monedă marcianopolitană cu efigia lui Caracalla¹¹² *pe stelă se află o pasăre (var. 2)*. Așa cum am anticipat figurarea lui Hermes în preajma stelei funerare trimite la funcția sa psihopompă, iar pasărea accentuează fie această latură, fie cea de curier al zeilor.

V. Hermes apare figurat și în postura *așezat pe stâncă, cu caduceu, pungă și hlamidă* (Pl. II, fig. 4) pe o piesă tomitană cu efigia lui Marcus Aurelius¹¹³ și tot pe emisiuni tomitane ale acestui împărat apar variante – *zeului îi lipsește fie caduceul și hlamida*¹¹⁴ (var. 1), *fie punga și hlamida* (var. 2)¹¹⁵. Acest tip iconografic pare inspirat din reprezentarea zeului pe o statuie din Muzeul de Arheologie din Napoli¹¹⁶ (Pl. II, fig. 6).

VI. O emisiune marcianopolitană târzie – de vreme Philippus II¹¹⁷ încearcă să însușească funcțiile lui Hermes – patron al creșterii animalelor, zeu civilizator, crainic al zeilor, figurându-l *nud, aplecat spre stânga, cu piciorul drept pe capul unui berbec, cu hlamidă pe brațul stâng, broască țestoasă și caduceu la picioare, la care se adaugă un obiect neidentificat* (Pl. II, fig. 5).

VII. Un ultim tip, dar nu și cronologic, se referă la reprezentarea zeului printr-un substitut – în cazul de față *caduceul* așa cum îl găsim pe o piesă tomitană de la Caligula¹¹⁸ (Pl. I, fig. 3).

La capătul acestei prezentări observăm o diversitate iconografică – șapte tipuri, unele cu variante și subvariante – datorată în egală măsură atelierelor din Tomis, Nicopolis ad Istrum și Marcianopolis. Surprinde de asemenea varietatea tipologică în cazul unui singur împărat – pentru atelierul tomitan avem înregistrate în vremea lui Marcus Aurelius nu mai puțin de cinci tipuri și variante.

Urmărind repartizarea reprezentărilor monetare ale lui Hermes pe nominaluri observăm că, acolo unde sunt precizate, li se rezervă – cu consecvență – piesele cu valoare de *tetrassaria* la Tomis și *pentassaria* la Odessos și Marcianopolis (Tabel I).

Așa cum arătam mai sus, atributele și reprezentările lui Hermes au fost preluate în religia romană de Mercurius; încă din sec. IV a.Chr. acesta este reprezentat pe monede cu atributele zeului grec¹¹⁹. Pe monedele romane de perioadă imperială găsim o anumită stereotipie în ceea ce privește reprezentarea lui Mercur: *bust, cu petasos și caduceu* – pe quadranti anonimi din perioada Domitianus – Antoninus Pius¹²⁰ sau pe monedele de restaurație ale lui Traian¹²¹; îl regăsim apoi pe emisiunile de argint și pe cele de bronz ale lui Marcus Aurelius

¹¹¹ Pick 1928.

¹¹² Pick 638.

¹¹³ Regling 2648.

¹¹⁴ Regling 2649; Ruzicka 1922, nr. 2649 a.

¹¹⁵ Poenaru Bordea, Nicolae 1983 – 1985, nr. 31 – 32.

¹¹⁶ de Franciscis s.a., fig. 23.

¹¹⁷ Pick 1209.

¹¹⁸ Regling 2579.

¹¹⁹ Sanie 1982, s.v. *Mercurius*, 485; Avram 2000, s.v. *Mercurius*, 49 – 50..

¹²⁰ RIC II, nr. 29 – 31, Group IX.

¹²¹ RIC II, nr. 780.

*stând în picioare, cu capul spre stânga, cu patera și caduceu*¹²² reprezentare la care se adaugă în timpul aceluiași împărat cea cu *pungă și caduceu*¹²³, cu varianta *cocoș la picioarele zeului*¹²⁴, aceasta constituind ultima atestare a figurării zeului pe monedele romane (pentru perioada care ne interesează – până la Philippus II inclusiv).

Avem așadar de a face cu o prezență abia simțită a lui Mercurius în iconografia monetară romană, spre deosebire de Hermes a cărui prezență se întinde pe o perioadă mult mai lungă, până la Philippus II inclusiv în cazul atelierului din Marcianopolis, ca să nu mai vorbim despre varietatea tipurilor iconografice identificate pe emisiunile atelierelor moesice. Situația este aceeași în monetăria imperială greacă orientală: Hermes este prezent pe emisiunile de epocă romană ale cetăților Byzantion, Deultum, Hadrianopolis, Pautalia, Perinthus, Philippopolis, Serdica, Anchialus, Amastris, Bithynum, Niceea, Nicomedia, Prusa ad Olimpum, Alexandria.

---

¹²² RIC II, nr. 285, 285a, 298, 308 – 309, 1073.

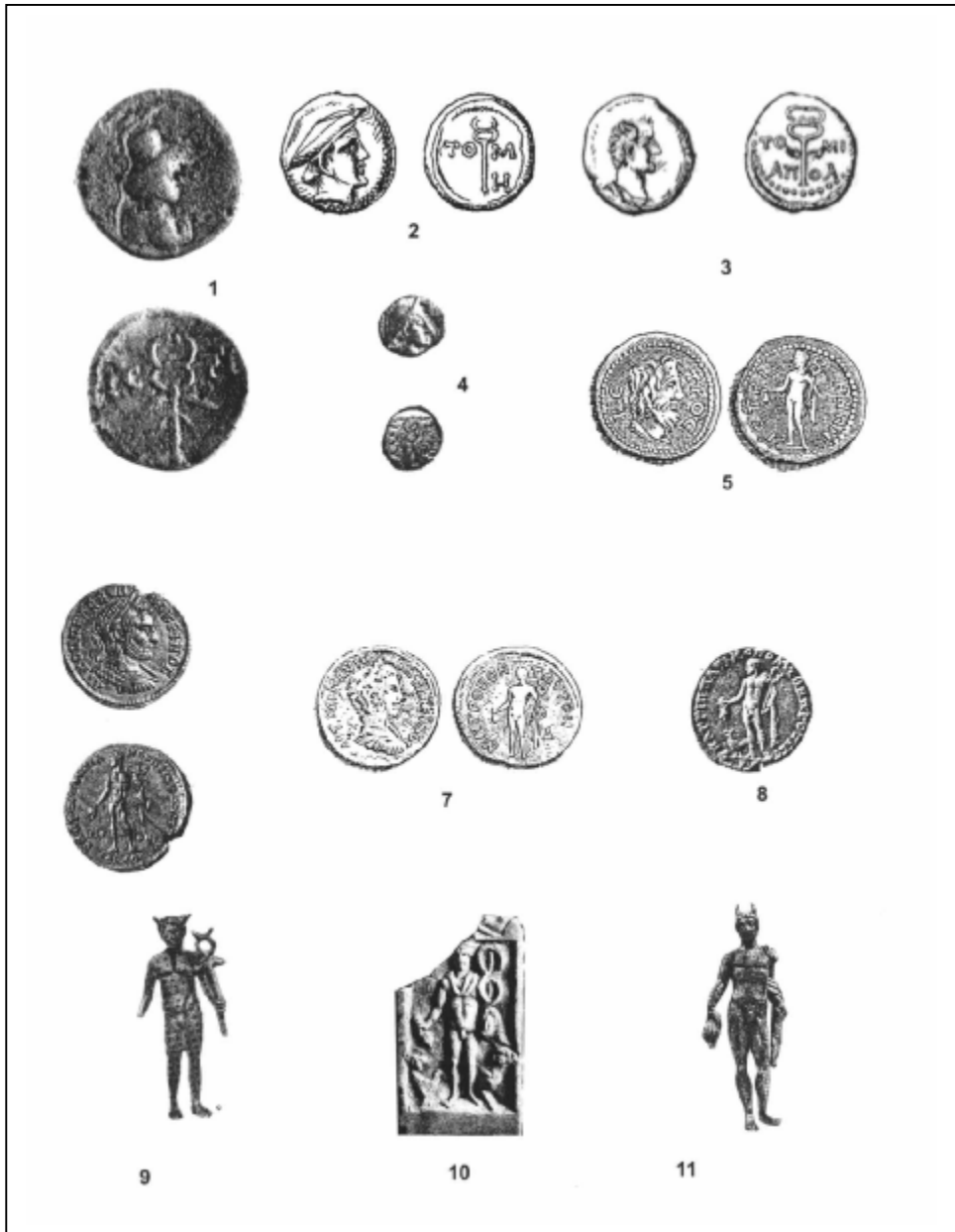
¹²³ RIC II, nr. 1070, 1070a.

¹²⁴ RIC II, nr. 163a.

Bibliografie

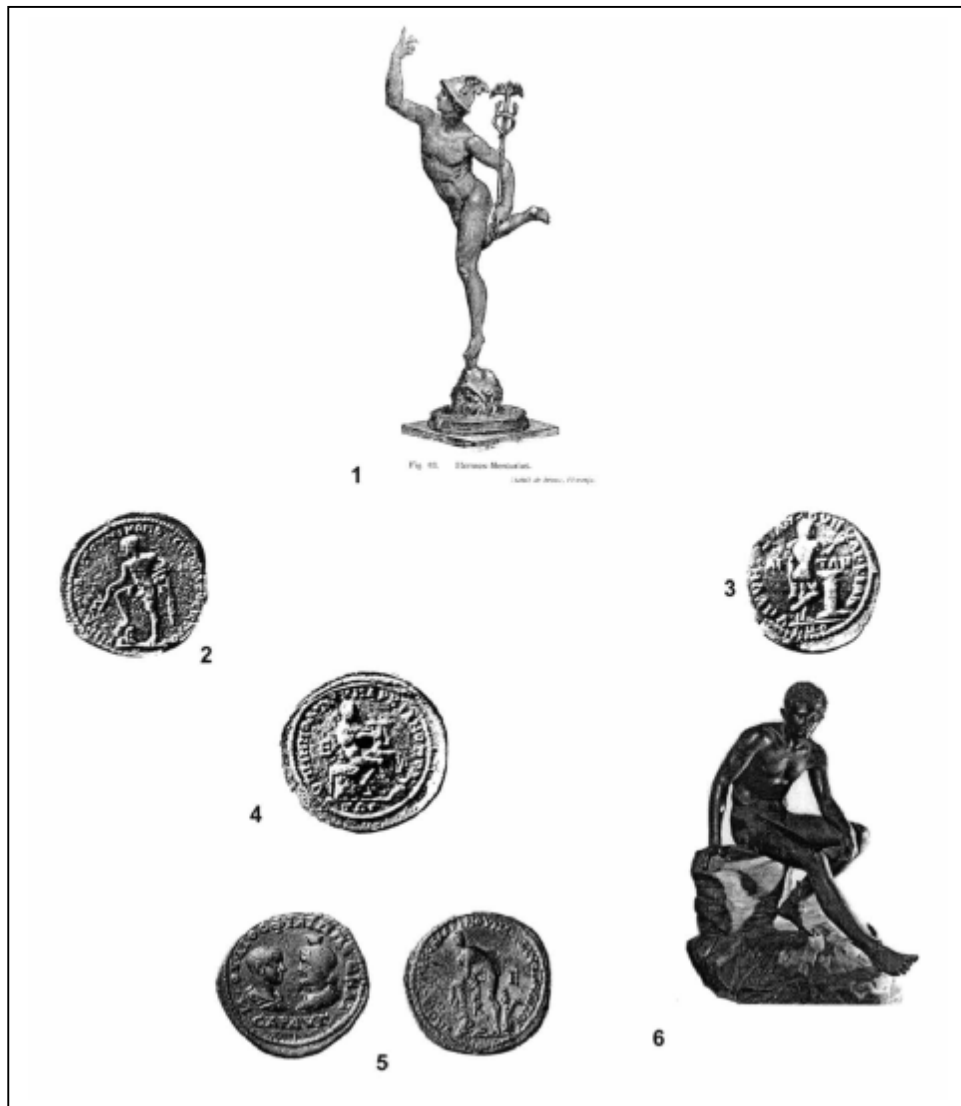
- Anohin, V.A. 1989, *Tira. Monety antičnyh gorodov Severnogo Pričernomor'ja*, Kiev.
- Avram, A. 1996, EAIVR II, s.v. *Hermes*, 230.
- Avram, A. 2000, EAIVR III, s.v. *Mercurius*, 49 – 50.
- Barbu, V. 1965, *Bronzes romains du Musée Archéologique de Constantza, Dacia*, N.S. 9, 387 – 401.
- Canarache, V. *et alii*, 1963, *Tezaurul de sculpturi de la Tomis*, București.
- Chevalier, J., Cheerbrant, A. 1995, *Dicționar de simboluri*, I – III, București.
- Clébert, J.-P. 1995, *Bestiar fabulos. Dicționar de simboluri animaliere*, București.
- Culică, V., Mușețeanu, C. 1979, *Noi bronzuri romane din sud – vestul Dobrogei*, SCIVA 30, 3, 445 – 451.
- De Franciscis, A. s.a., *Il Museo Archeologico Nazionale di Napoli*, Napoli.
- Devambez, P. 1970, ECG s.v. *Hermes*, 27.
- Evsaeov, I. 1997, *Dicționar de magie, demonologie și mitologie românească*, Timișoara.
- Georgiev, P., Donevski, P. 1980, *Rimski bronzovi statuetki ot Durostorum*, Izvestija Varna, 16(31), 119 – 121.
- Iacob, M. 2000 – 2001, *Culte și zeități în Moesia Inferior. Demetra – evidența numismatică*, Pontica 33 – 34, 355 – 371.
- Irimia, M., *Bronzuri figurate*, Constanța, 1966.
- Kernbach, V. 1989, *Dicționar de mitologie generală*, București.
- Kun, N.A. s.a., *Legendele și miturile Greciei antice*, București.
- Lăzărescu, G. 1968, *Dicționar de mitologie*, București.
- Mušmov, N. 1912, *Anticiniti moneti na Balkanskaia poduostrovi na Bîlgarskiti țare*, Sofia.
- Mušmov, N. 1926, *Monetită I monetarnicită na Serdika*, Sofia.
- Ognenova-Marinova, L. 1975, *Statuettes en bronze du Musée national archéologique à Sofia*, Sofia.
- Pippidi, D. M. 1969, *Inscripție oraculară din Callatis, în Studii de istorie a religiilor antice*, București, 83 – 93.
- Poenaru Bordea, G., Nicolae, E. 1983 – 1985, *Monede rare și inedite din Moesia Inferior. Tomis I. De la Augustus la Commodus*, BSNR 77 – 79, 131 – 133, 89 – 107.
- Poole, R.S. 1877, *A Catalogue in British Museum. The Tauric Chersonese, Sarmatia, Dacia, Moesia, Thrace*, Londra.
- Preda, C. 1958, *Monede inedite și puțin cunoscute de la Histria, Callatis și Tomis*, SCN 2, 111 – 122.
- Preda, C. 1973, *Catalogul descoperirilor monetare de la Histria. Monede grecesti*, în Preda, C., Nubar, H. *Histria III. Descoperirile monetare 1914 – 1970*, București, 89 – 155.
- Preda, C. 1998, *Istoria monedei în Dacia preromană*, Col. "Biblioteca Băncii Naționale", București.
- Ruzicka, L. 1922, *Inedita aus Moesia Inferior*, III, Sonderabdruck aus Vjesnik Hrv. Arheol., Društva, Zagreb, N.S. 15, 225 – 248.
- Ruzicka, L. 1923, *Despre cele mai vechi monede din Istros*, CNA 4, 1, 2 – 4.
- Sanie, S. 1982, ECR, s.v. *Mercurius*, 485.

- Schönert-Geiß, E. 1972, *Die Münzprägung von Byzantion*, I – II, Berlin – Amsterdam.
- Strack, M. L. 1912, *Die Antiken Münzen Nord-Griechenlands, II. Thrakien .Die Antiken Münzen von Thrakien, I,1*, Berlin.
- Sutzu, M.C. 1912 – 1913, *Monete inedite din orașele noastre pontice (Tomis, Kallatis, Istros)*, AARMSI 2, 35, 359 – 385.
- Sutzu, M.C. 1915, *Ponduri și monede inedite din orașele noastre pontice*, BSNR 12, 26, 157 – 171.
- Vasilcin, I.1980, *Bronzova plastika ot Tol”buhinski okrag*, Izvestija Varna, 16(31), 115–119.
- Voegtli, H. 1993, *Die Fundmünzen aus der Stadtgrabung von Pergamon*, Berlin – New York.
- Wroth, W. 1889, *Catalogue of Greek Coins, Pontus, Paflagonia, Bithynia and the kingdom of Bosphorus*, Londra.

PL. I – Reprezentări pe monedele emise în Moesia Inferior – Hermes.

1,5 – Istros; 2,3,7 – Tomis; 4 – Callatis; 6,8 – Nicopolis;
 9 – statueta Durostorum; 10 – relief Tomis; 11 – statueta Tomis

PL. II - Reprezentări pe monedele emise în Moesia Inferior – Hermes.

1 – statueta Florența; 2 – Nicopolis; 3, 4, 5 – Marcianopolis;

6 – statuie Muzeul din Napoli

CULTES ET DIVINITÉS DANS LA PROVINCE DE MÉSIE INFÉRIEURE 2. HERMÈS – L'ÉVIDENCE NUMISMATIQUE

Résumé

Hermès, l'une des figures les plus pittoresques d'Olympe, messager de l'âme vers la mort, guide des voyageurs, des marchands et des voleurs, a été illustré sur les émissions monétaires des villes de la Mésie Inférieure.

L'image classique représente le dieu jeune, chaussé avec les sandales ailées, tenant de la main droite la bourse et de gauche le caducée (une baguette magique sur laquelle s'enroulent deux serpents).

Sur les monnaies autonomes istriennes, callatiennes et tomitaines le dieu paraît dans l'hypostase – tête avec le pétase, vers le droit sur avers, et le caducée au revers, en temps que l'atelier odessitain le représente avec tous les attributs sur avers.

Le monnayage pseudo-autonome ouest-pontiques diversifie l'iconographie de l'Hermès: nu, avec ou non de pétase, ailé, debout; nu, avec la bourse, le caducée et le vêtement ou au califourchon sur le bélier.

Dans l'époque romaine le seul atelier grec qui le représente conséquemment reste Tomis; nous trouvons les émissions avec la représentations du dieu des marchands dans toute la période de Tibère à Gordien III. C'est la règne de Gordien III quand à Odessos paraissent les monnaies avec la figuration de Hermès, mais les ateliers des villes romaines Nicopolis ad Istrum et Marcianopolis le figurent de Septime Sévère jusqu'à Philippe II. Les représentations de Hermès sont ceux classiques: nu, avec la bourse, le caducée et le vêtement, quelquefois assis sur la roche ou avec les acolytes – le coq, la panthère.

La liste des illustrations

Planche 1: Cultes et divinités dans la province de Mésie Inférieure 2. Hermès ; 1 – 5 Istros ; 2,3,7 – Tomis ; 4 – Callatis ; 6,8 – Nicopolis ; 9 – statuette de Durostorum ; relief de Tomis ; 11 – statuette de Tomis.

Planche I1: Cultes et divinités dans la province de Mésie Inférieure 2. Hermès ; 1 – statuette de Florența ; 2 – Nicopolis ad Istrum, 3,4,5 – Marcianopolis ; 6 – statue de Napoli.